

и до середины XX в., описано, как происходило выделение категории приставки из рамок предлогов, как называли приставки в разное время и разные грамматисты.

Ключевые слова: префикс, приставка, предлог.

The paper is devoted to the detailed consideration and investigation of the origin of word-formation terminology. Various views of linguists concerning the concept of the term «prefix», from 15th century to the middle of 20th century, are examined, it is described how the separation of the prefix category from the preposition frameworks occurred as well as how prefixes were called at different times by various grammarians.

Keywords: prefix, preposition.

Надійшла до редакції 17 вересня 2010 року.

Оксана Максимець

ББК 81.2 Ук

УДК 81' 37 = 161.2

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНА ДИСТРИБУЦІЯ ТРАНСПОЗИЦІЙНИХ ФОРМАНТІВ У НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Характеризується участь суфіксів-транспозитів у реалізації різних лексико-словотвірних значень упродовж к. XVII - п. XXI ст.ст. Дослідження функції кожного зі словотворчих суфіксів, що полягає у формуванні конкретної дериваційної семантики, дало змогу встановити непоодинокі факти вираження одного лексико-словотвірного значення за допомогою кількох афіксів.

Ключові слова: семантична дистрибуція, транспозиція, формант, опредметнена дія, лексико-словотвірне значення

Поєднання дієслівної семантики з категоріальним значенням предметності, особливості словотвірної структури зумовлюють своєрідність девербативних іменників, великою мірою репрезентованих похідними зі значенням опредметнених дій, процесів, станів.

У науковій літературі ці деривати об'єднуються різними термінологічними назвами: іменники зі значенням опредметненої дії [Словотвір 1979: 68], іменники зі значенням абстрактної опредметненої дії [Горпинич 1999: 144], іменники зі значенням абстрактної процесуальної ознаки [Русская грамматика 1980 (I): 157]. На необхідність розширення назви згаданої словотвірної категорії вказує В.Олексенко, який пропонує для номінування підсистеми похідних назву словотвірна категорія опредметнених значень дієслівних предикатів [Олексенко 2005: 10]. К.Городенська відносить розглядані іменники до словотвірної категорії граматичної субстантивзації [Городенська 2000: 8].

Девербативні іменники, об'єднані спільним значенням "опредметнена дія/стан", є репрезентантами різних родів дії: тривалої, розгорнутої в часі, результативної, мультиплікативної, одноактної, ітеративної.

Категорію опредметненої дії, процесу, стану формують іменники на позначення інтелектуальної діяльності; комунікативної діяльності людини; процесів, пов'язаних зі сферою трудової та професійної діяльності людини; волевиявлення людини; морально-етичних понять і відносин; стану, почуттів; переміщення, пересування; виробничих та технологічних процесів; звукових процесів; психічних та фізіологічних процесів; дій суб'єктів живої й неживої природи; обрядів, звичаїв, традицій; дій, що відносяться до різних галузевих сфер.

Систему формантів, що беруть участь у творенні розглянутих дериватів, складають спільнослов'янські, власне українські та запозичені суфіксальні морфеми.

Метою наукової розвідки є характеристика участі суфіксів-транспозитів у реалізації різних лексико-словотвірних значень. Дослідження функції кожного зі словотворчих суфіксів, що полягає у формуванні конкретної дериваційної семантики, дало змогу встановити непоодинокі факти вираження одного лексико-словотвірного значення за допомогою кількох афіксів.

Фактичний матеріал, зібраний у ході дослідження, його аналіз через призму лексико-словотвірних значень дає підстави твердити, що кожен з формантів, який бере участь у творенні віддієслівного іменника, виконує певну притаманну йому функцію (або кілька функцій щодо вираження семантики слова). Крім того, численні приклади доводять, що одне лексико-словотвірне значення може виражатися різними суфіксами. Розгляд кожного транспозиційного форманта дозволяє простежити зміни (та причини, що їх зумовлюють) у продуктивності й функціонально-семантичному навантаженні, а також з'ясувати питання синонімії словотворчих суфіксів. У цілому такий аналіз словотворчих засобів сприятиме розгляду в діахронічному аспекті функціонально-семантичної дистрибуції суфіксів.

1. У новій українській мові транспозиційні суфікси продукують утворення на позначення інтелектуальної діяльності. В утворенні іменників із такою семантикою беруть участь суфікси **-ни(я)**, **-єни(я)**, **-іни(я)**, **-ок**, **-j(а)**, **-Ю**, **-к(а)**. Значна кількість дериватів зі згаданими формантами утворює варіантні ряди,

наприклад: *задум – задума – задумання – задумка, вигадання – вигад, спогад – спогадка, рахування – рахунок, роздумування – роздум* та ін.

Девербативи із суфіксами **-нн(я)**, **-енн(я)**, **-інн(я)** є стилістично нейтральними й означають абстраговану дію в повному семантичному обсязі твірного дієслова. Кілька таких утворень рееструються українськими писемними пам'ятками кінця XVII – початку XIX ст. (*разъсужденія, миткованье, рахованье*). У другій половині XIX – на початку XX ст. зазначені суфікси особливо активізуються у творенні іменників зі значенням інтелектуальної діяльності. Чимало новотворів з формантами **-нн(я)**, **-енн(я)** виникли протягом останнього століття. Іменники на **-інн(я)** у другій половині XX ст. перейшли до пасивного фонду української мови. Девербативи зі згаданими суфіксами вживаються в розмовному та художньому мовленні, епістолярному та публіцистичному стилях.

З середини XIX ст. в українській мові формується група іменників на позначення інтелектуальної діяльності людини, утворюваних за допомогою суфіксів **-к(а)**, **-ок**, **-О**. Характерною ознакою значної кількості цих утворень є те, що вони крім транспозиційного значення опредметненої дії мають супровідне значення результативності. Деривати зі згаданими суфіксами обслуговують усі стилі української мови.

2. Протягом усіх періодів розвитку нової української мови поступово формується група іменників на позначення комунікативної діяльності. Такі девербативи творяться за допомогою суфіксів **-нн(я)** (*базікання, кликання, співання*), **-інн(я)** (*бубоніння, говоріння, лепетіння*), **-енн(я)** (*мимрення, обговорення, тлумачення*), **-к(а)** (*балачка, об'явка, оповіданка, співка, розповідка*), **-О** / **-О(а)** (*розговор, переказ, спів, промова, перезва*), **-н(я)** (*казня, мовня*), **-нн(и)** (*перемовини, розмовини*). **-ок** (*висловок, розпиток*), **-ј(а)** (*лихослів'я*).

Утворення на **-нн(я)**, **-інн(я)**, **-енн(я)** вказують на відповідну дію, яка триває в часі, мають нейтральне забарвлення і обслуговують усі функціональні стилі української мови. Значення процесуальності помітно нейтралізується в іменниках із суфіксом **-к(а)**. Такі утворення в семантичному плані можуть відчутно віддалятися від твірного дієслова. Суфікс **-к(а)** відзначається певною продуктивністю у творенні девербативів у кінці XIX – на початку XX ст., але в подальші періоди розвитку сучасної української мови рівень словотвірної активності цього форманта знижується. Значна частина іменників, що творяться за допомогою суфікса **-к(а)** має емоційне забарвлення і, за нашими даними, активно вживається в розмовному (т.ч. діалектному) мовленні та в мові художніх творів.

3. До віддієслівних утворень на позначення процесів, пов'язаних зі сферою трудової та професійної діяльності людини відносяться іменники з суфіксами **-к(а)**, **-нн(я)**, **-інн(я)**, **-ств(о)**, **-б(а)**, **-л(я)**, **-иц(я)**, **-ур(а)**.

Основний склад цих девербативів утворюють іменники із суфіксом **-к(а)**, кількість яких послідовно зростає протягом усіх періодів розвитку нової української мови (*вирубка, ліпка, поливка, починка, прополка*). Вони вживаються практично в усіх стилях.

Протягом XIX – XX ст. сформувалася значна група дериватів з формантами **-нн(я)**, **-інн(я)** (*бурлакування, вчителювання, лікарювання, чабанування, косіння, молотіння, прядіння*). За нашими даними, такі утворення переважно вживаються в уснорозмовному мовленні, мові художніх творів, зрідка – в епістолярному, публіцистичному стилях.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. регулярно творить іменники із згаданим значенням суфікс **-ств(о)** (*бондарство, гончарство, ковальство, лимарство, рибальство*). Протягом другої половини XX ст. продуктивність цього форманта значно зростає (*директорство, друкарство, редакторство, токарство*).

У писемних пам'ятках нової української мови засвідчуються окремі утворення із суфіксом **-л(я)** (*будівля (будування), відгодівля, заготівля*).

Окремі деривати вказаного семантичного типу в новій українській мові дав суфікс **-иц(я)** (*збираниця, торговиця*). У текстах другої половини XX ст. зрідка фіксуються іменники на позначення процесів, пов'язаних зі сферою трудової та професійної діяльності людини з формантом іншомовного походження **-ур(а)** (*інспектура, редактура*).

4. Протягом XVIII – XIX ст. за допомогою суфіксів **-нн(я)**, **-енн(я)**, **-О**, **-ств(о)** від дієслів активно творяться іменники на позначення вчинків, волевиявлень людини (*брехання, крадіження, нищення, викрадення, обман, погром, помста, змова, ошуканство, катовство*). Протягом наступних періодів розвитку сучасної української мови кількість таких дериватів істотно не збільшується. Як свідчать обстежені джерела, спостерігається певна дистрибуція за стилями утворень згаданого семантичного типу. Так, девербативи на **-нн(я)**, **-енн(я)**, **-О** є стилістично універсальними, а іменники на **-ств(о)** – функціонують переважно в розмовному мовленні та мові художньої літератури.

Значно рідше протягом XVIII – XIX ст. для творення девербативів, що є назвами вчинків людей, використовуються суфікси **-н(я)**, **-ннн(а)**, **-нн(и)**, **-ок** (*ошукня, хвастовня, ошуканина, змовини, грабунок, порятунок*). Ці суфікси відзначалися певною продуктивністю у другій половині XIX ст., але в подальші періоди розвитку сучасної української мови активність відповідних формантів занепадає. Слід відзначити, що у XX ст. окремі з розглянутих утворень були витіснені на периферію мовної системи або й узагалі вийшли з ужитку. За нашими спостереженнями, девербативи на **-н(я)**, **-ннн(а)**, **-нн(и)**, **-ок** використовуються переважно в розмовному та художньому мовленні.

5. Найменування на позначення морально-етичних понять і відносин

Такі віддієслівні похідні творяться за допомогою суфіксів **-енн(я)**, **-інн(я)**, **-нн(я)**, **-j(а)**, **-аці(я)**, **-ств(о)**, **-О**, **-к(а)**, **-н(я)**, **-неч(а)**.

Іменники з суфіксами **-нн(я)**, **-енн(я)**, **-інн(я)**, **-j(а)**, **-О** формують ядро відповідного лексико-словотвірного розряду. Кількість девербативів із зазначеними формантами активно зростає протягом усіх періодів розвитку нової української мови. Такі утворення є стилістично нейтральними і виявляють високу функціональну активність. Проте девербативи, що творяться за допомогою суфіксів **-нн(я)**, **-енн(я)**, **-інн(я)**, **-j(а)** більшою мірою семантично близькі до дієслів, а девербативи з нульовим суфіксом відчутно віддалитися від твірного дієслова, актуалізуючи значення семантичної предметності.

Протягом XVIII – початку XX ст. сформувалася невелика група похідних іменників із суфіксом **-к-а** на позначення стосунків між людьми. В обстежених джерелах кінця XX ст. фіксуються лише поодинокі утворення, які продукуються формантом **-к(а)**. Останні мають виразне стилістичне забарвлення (*посварка*, *домовлянка*, *гніванка*, *спірка*) і функціонують у межах розмовно-побутового стилю. Значна частина розгляданих іменників перейшла до пасивного складу української лексики або й узагалі вийшла з ужитку, витіснивши однокореновими похідними з іншими формантами (*бузовка* – *бійка*, *гніванка* – *гнів*, *пошанівка* – *пошана*, *спірка* – *суперечка*).

Група девербативів із суфіксом **-ств(о)** сформувалася протягом другої половини XIX – XX ст. (*вимагательство*, *гнобительство*, *знайомство*, *неслухнянство*, *презирство*). Майже всі ці утворення мають виразний відтінок книжності і обслуговують практично всі функціональні стилі української мови.

У межах досліджуваного лексико-словотвірного розряду перебувають і похідні з суфіксом іншомовного походження **-аціj(а)**. Форманти, запозичені українською мовою з інших мов, мають виразний книжний характер. Сфера їх обігу – переважно науковий стиль. Формант **-аціj(а)** функціонально адекватний питомому українському суфіксу **-нн(я)**, пор.: *агітація* – *агітування*, *турбація* – *турбування*. Однак таке дублювання не набуло поширення в сучасній українській мові, оскільки утворення на **-аціj(а)**, як більш предметні за значенням із слабше вираженою процесуальністю, виявилися придатнішими для обслуговування спеціальних сфер словникового складу мови [Муромцева 1985: 86].

Протягом XIX – першої половини XX ст. в основному сформувалися групи іменників із суфіксами **-н(я)**, **-неч(а)**. Такі утворення мають виразне емоційно-експресивне забарвлення з відтінками зневаги, згрубілості (*бойня*, *колотня*, *різня*, *сварня*). Як свідчать обстежені джерела, деривати цієї групи використовуються в уснорозмовному й говірковому мовленні. Протягом другої половини XX ст. деякі з розгляданих утворень виходять з ужитку.

6. У всі періоди розвитку сучасної української мови традиційно суфікси **-нн(я)**, **-енн(я)**, **-інн(я)** та нульовий творять іменники, що є назвами станів, почуттів людини. Причому суфікси **-нн(я)**, **-енн(я)**, **-інн(я)** відзначалися певною продуктивністю у другій половині XIX – протягом XX ст. (*горювання*, *дрімання*, *лютування*, *запаморочення*, *збудження*, *прокинення*, *журіння*, *тремтіння*). Нульовий суфікс активно творить іменники на позначення стану протягом XIX – початку XX ст. (*віддих*, *гнів*, *задовіл*, *перестрах*, *знемога*, *втома*), причому деякі з таких утворень у другій половині XX ст. втрачають функціональну активність або й узагалі виходять з ужитку. Девербативи зазначених типів формують основний склад іменників з семантикою стану, мають нейтральне емоційне забарвлення й використовуються в усіх функціональних стилях нової української мови. Доповнюють групу розгляданих дериватів і похідні, що творяться від дієслів за допомогою суфіксів **-б(а)**, **-к(и)**, **-от(а)**. Суфікс **-б(а)** відзначався певною у відповідній галузі іменникової деривації активністю протягом XIX століття, але в подальші періоди розвитку сучасної української мови втрачає свою продуктивність. Натомість з'являються лексичні дублети з іншими суфіксами: *тужба* – *тужіння*, *турба* – *турбота*. Суфікс **-б(а)** має певний відтінок зниженості, тому лексеми з цим формантом використовуються головню в розмовному та художньому мовленні.

Деривати на позначення опредметненого стану представлені також невеликою групою іменників із суфіксом **-от(а)**, що сформувалася протягом усіх періодів розвитку нової української мови (*дригота*, *дрімота*, *журбота*, *скорбота*). Суфікс **-от(а)** вживається у складі лексем, що функціонують переважно в розмовному стилі.

З початку XX ст. обстежені джерела української мови фіксують і нечисленні утворення з суфіксом **-к(и)** на позначення стану (*дрімки*, *жданки*, *дрижаки*). Іменники згаданого ЛСТ мають виразну стилістичну маркованість і перебувають у сфері розмовного мовлення.

7. Нова українська мова має цілу низку суфіксів, за допомогою яких творяться девербативи зі значенням переміщення, пересування. У розглядааний період (кінець XVII – XX ст.) спостерігається активне творення відповідних іменників із формантами **-нн(я)**, **-енн(я)** та словотвірних структур з нульовим суфіксом.

Віддієслівні абстрактні іменники на **-нн(я)**, **-енн(я)** мають літературне походження. Бурхливий розвиток української мови в кінці XIX – на початку XX ст. спричинив, зокрема, появу великої кількості таких абстрактів. Найчастіше вони використовувалися в науковому, публіцистичному та епістолярному стилях.

Помітною активністю також відзначалося творення похідних такого типу з нульовим суфіксом від префіксальних дієслів доконаного й недоконаного виду. Ця група іменників в історії української мови була досить численною, проте у процентному відношенні до предметних назв свої позиції дещо втратила. Склад іменників із нульовим суфіксом на позначення процесів переміщення, пересування сформувався в основному

протягом XIX — першої половини XX ст. На відміну від утворень із формантами **-нн(я)**, **-енн(я)** значна частина віддієслівних іменників із нульовими суфіксами в сучасній українській мові є багатозначними лексемами, наприклад: *проїзд* – 1. Дія за зн. проїхати, проїжджати, проїздити; 2. Місце, яким проїжджають куди-небудь.

Значно менше в обстежених джерелах кінця XVII – XX ст. зафіксовано віддієслівних утворень із суфіксом **-к(а)** на позначення процесів переміщення. Ці іменники функціонують головним чином у розмовному та художньому стилях. Однак вони не є зниженими варіантами девербативів із суфіксами **-нн(я)**, **-енн(я)** оскільки, незважаючи на перебування у сфері розмовного мовлення, позбавлені емоційності: *гонка*, *перевозка*, *проходка* та ін.

Деривати із суфіксами **-нин(а)**, **-н(я)**, **-ств(о)**, **-в(а)**, **-л(я)**, **-к(и)**, **-б(а)**, **-нц(я)** лише доповнюють склад іменників зі значенням руху і займають периферійну позицію. Більшість із цих утворень мають відтінок власної експресивності, що обмежує сферу функціонування таких похідних розмовно-просторічним стилем.

У сучасній українській мові віддієслівні утворення із зазначеними формантами можуть утворювати варіантні ряди, наприклад: *ходіння* – *ходьба* – *хода* – *ходня*; *плавання* – *плавба*; *бігання* – *біганина* – *біг* тощо. Однак такі девербативи, як правило, різняться і частотою вживання, і відмінностями семантико-валентного характеру, наприклад: *ходіння* – дія за значенням ходити, *ходьба* – те саме, що *ходіння*, *хода* – процес *ходіння*; *плавання* – дія за значенням плавати, *плавба* – те саме, що *плавання*. Проте навіть виступаючи семантичними дублетами, такі деривати повністю не збігаються за своєю сполучуваністю з іншими лексичними одиницями. Так, наприклад, узвичаєними в мовній практиці є сполуки “*спортивна ходьба*”, “*швидка хода*”, “*кругосвітне плавання*”, але анормативними “*спортивне ходіння*”, “*швидке ходіння*”, “*кругосвітня плавба*”. Разом із тим спостерігається вихід з ужитку дериватів, пов’язаний із постійною заміною певної лексики словом-синонімом. Якщо в середині XIX ст. такі синонімічні пари функціонують як рівнозначні, то в XX ст. окремі з досліджуваних похідних переходять до інертного фонду лексики чи взагалі виходять з ужитку, наприклад: *їхавиця* – *їзда*, *возовиця* – *перевезення*, *їздня* – *їзда* тощо. Подібні заміни дериватів пояснюються певними тенденціями у нормалізації та стилістичній диференціації слововживання. При цьому лексична одиниця, яка осмислюється в мовленнєвій практиці як просторічна, діалектна, виходить із ужитку, а закріплюється слово, нейтральне в стилістичному відношенні.

8. З середини XIX ст. у зв’язку з бурхливим розвитком науки і техніки активно творяться іменники, що є назвами виробничих і технологічних процесів. Такі похідні продукуються за допомогою суфіксів **-нн(я)** (*заварювання*, *клепання*, *нікелювання*, *фальцювання*), **-к(а)** (*виплавка*, *поліровка*, *обточка*), **-аці(я)** (*герметизація*, *ізоляція*, *електризація*). Значна частина девербативів із суфіксом **-к(а)** була прямим запозиченням з російської мови. Такі утворення вживалися паралельно з питомими похідними на **-нн(я)**, а інколи навіть витіснили їх з ужитку. Наслідком постійної конкуренції цих формантів є існування значної кількості словотвірних дублетів (*заточування* – *заточка*, *поліровання* – *поліровка*, *оброблювання* – *обробка*, *обточування* – *обточка*). Проте останнім часом спостерігається відновлення властивих для української мови словотвірних типів. На сучасному етапі розвитку української мови спостерігається тенденція до заміни у використанні іменників із суфіксом **-к(а)** девербативами на **-нн(я)** в тих випадках, коли існує більш зручне, загальноприйняте слово. Це зумовлено насамперед специфічними функціональними вимогами: узгодженістю зі світовою практикою, гармонійним входженням у систему, точністю, відповідністю позначуваному поняттю, повнотою [Кияк, 1993: 35-38].

Паралельно з цими похідними починаючи з другої половини XX ст. в українській мові утворюються віддієслівні деривати, що є назвами виробничих і технологічних процесів, за допомогою запозиченого суфікса **-аці(я)**. Зазначений формант функціонально адекватний питомому суфіксу **-нн(я)**, про що свідчить наявність варіантних рядів однокореневих іменників із цими суфіксами (*автоматизація* – *автоматизування*, *вулканізація* – *вулканізування*, *герметизація* – *герметизування*). Девербативи зі згаданими формантами близькі за семантикою, однак у віддієслівних утвореннях на **-нн(я)** переважає відтінок тривалості дії, а суфікс **-аці(я)** може надавати похідним відтінку результативності, наприклад: *електризування* – процес електризації, *електризація* – надання тілу електричного заряду.

9. Найменування звукових процесів, що супроводжують дію

У творенні віддієслівних іменників із відповідним значенням актуалізуються суфікси **-неч(а)**, **-няв(а)**, **н(я)**, **-нин(а)**, **-нн(я)**, **-інн(я)**, **-іт**, **-Ø**.

Група іменників із формантами **-неч(а)**, **-нява**, **-н(я)**, **-нин(а)** сформувалася в основному протягом XIX – першої половини XX ст. Значна частина цих похідних є стилістичними синонімами, пор: *гуркотня* – *гуркотнеча* – *гуркотнява*; *стукотня* – *стукотнеча* – *стукотнява* – *стуканина*; *тріскотня* – *тріскотнеча* – *тріскотнява*. Проте утворення на **-неч(а)**, **-няв(а)** відрізняються від іменників на **-н(я)**, **-нин(а)** лише високим ступенем експресивності. Девербативи на **-неч(а)**, **-няв(а)** також є номенами опредметненої дії, але з негативним забарвленням чи відтінком значної інтенсивності. Слід відзначити, що у XX ст. деякі з таких похідних перейшли до складу пасивної лексики або й узагалі вийшли з ужитку.

З середини XIX ст. обстежені джерела нової української мови фіксують і іменники з суфіксами **-нн(я)**, **-інн(я)** (*хлипання*, *беханне*, *бринькання*, *брязкотінне*, *гуркотіння*). Протягом XX ст. продуктивність цих формантів значно зростає (*бевкання*, *бринькання*, *плескання*, *тирикання*, *плюскотіння*). Віддієслівні утворення із зазначеними формантами можуть утворювати словотвірні варіанти іменників із суфіксом **-нин(а)**: *грюкання* –

грюканина; тарахкання – тарахканина. Як свідчать обстежені джерела, у XIX – XX ст. девербативи із суфіксами **-нн(я)**, **-інн(я)** різною мірою вживаються в більшості функціональних стилів української мови, тоді як деривати на **-нн(я)** поширені лише в уснорозмовному мовленні.

Протягом XIX – XX ст. сформувалася значна за обсягом група іменників із суфіксом **-іт** на позначення звукових процесів, що супроводжують дію (*буркіт, вайкіт, гавкіт, журкіт, плескіт, рехкіт, хляскіт*). Похідні іменники з формантом **-іт** є паралельними утвореннями до інших суфіксальних девербативів, наприклад: *тріскіт – тріскотіння – тріскотня; гергіт – герготання – геркотня; тупіт – тупотня* тощо. При цьому вони різняться як на семантичному, так і на стилістичному рівні. Деривати з суфіксом **-іт** утворені від вербативів, що означають переважно повторювану, ритмічну дію. Іменники з суфіксом **-н(я)** мають негативне забарвлення і здебільшого позначають активну, нестримну, часто хаотичну дію. Деякі віддієслівні утворення з суфіксом **-іт** мають паралельні відповідники з нульовим суфіксом, наприклад: *брязкіт – брязк; плескіт – плеск; стукіт – стук* та ін. Форманти **-іт, -Ю** продукують віддієслівні утворення, що мають семантичні відмінності. Іменники з суфіксом **-іт** означають повторювану дію, в той час як утворення з нульовим суфіксом вказують переважно на короткочасну, одноакну дію.

10. З кінця XVII ст. в новій українській мові активно продукує утворення на позначення психічних та фізіологічних процесів суфікс **-нн(я)** (*зітхання, плакання, чихання*).

У писемних пам'ятках другої половини XIX ст. зрідка фіксуються деривати із згаданим значенням з формантом **-інн(я)** (*глядіння, потіння, тремтіння, тхніння (дихання)*).

Нечисленні девербативи із суфіксом **-к(а)** належать до похідних пізньої фіксації та реєструються лексикографічними джерелами української мови з початку XX ст. (*мигавка, хрипавка, чихавка, щикавка*).

11. Основна маса девербативів на позначення дій суб'єктів живої та неживої природи продукується в XIX ст. У цій функції провідні позиції належать суфіксу **-інн(я)** (*бубнявіння, квітіння, ледініння, пліснявіння, пломеніння*).

Деякі менше фіксується утворень зазначеного типу із нульовим суфіксом (*розлив, розсвіт, сумерк*).

З середини XIX ст. виділяється група дериватів на позначення дій суб'єктів живої та неживої природи, що твориться за допомогою форманта **-к(а)** (*вихолка, хляпавка, розтавачка*). Проте згодом (у XX ст.) деякі деривати перейшли до інертного фонду української лексики.

Окремі деривати вказаного семантичного типу в новій українській мові дав суфікс **-ок** (*примерзок, світанок, сутінок*).

12. Протягом усіх періодів розвитку нової української мови іменники на позначення обрядів, звичаїв, традицій активно творять суфікси **-нн(я)** (*вінчання, колядування, поминання, сватання, храмування, щедрування*), **-енн(я)** (*отпущення, хрещення*) та **-нн(и)** (*вхідчини, закладини, зводини, обстрижини, похрестини, уродини*).

У XIX ст. в основному сформувалася невелика група дериватів згаданого семантичного типу, які творяться за допомогою суфікса **-інн(я)** (*говіння, погребіння, подзвіння*).

Поодинокі утворення на позначення обрядів, звичаїв, традицій творяться за допомогою нульового суфікса (*відпуст, постриг, похорон; проводи*).

Протягом XIX – на початку XX ст. трапляється кілька девербативів із формантом **-к(и)** (*загребки, зажинки, обжинки, поминки*).

13. Група іменників на позначення дій, що відносяться до різних галузевих сфер в основному сформувалася протягом XX ст. У цей період такі деривати активно творяться за допомогою нульового суфікса (*виплат, допит, збут, розшук, спад, сплата*), а також суфіксів іншомовного походження **-аці(я)** (*акліматизація, атестація, імітація, інтеграція, пеленгація, реалізація, регуляція, централізація*) та **-аж** (*тампонаж, тренаж*).

Отже, в системі віддієслівних іменників з опредметненим значенням дії/стану непоодинокими є випадки співіснування паралельних однокоренових різносуфіксальних утворень, як-от: *балакання – балаканина, боротьба – борня, біг – біганина, рахування – рахуба* тощо. Такі паралельні утворення кваліфікують по-різному: як абсолютні синоніми, словотвірні варіанти або лексичні дублети. Частина таких утворень має тотожне лексичне значення і функціонує в одних і тих самих стилях мовлення, наприклад: *гульба* – “веселе проведення часу, що супроводжується розвагами та випивкою”; *гульня* – “те саме, що гульба” (обидва варіанти функціонують у розмовно-побутовому мовленні). Проте значно більше таких співвідносних утворень розрізняються функціонально-стилістичними особливостями та частотою вживання. Так, слова *боротьба, відвідування, мовчання, тікання* є стилістично нейтральними у порівнянні з відповідними лексемами *борня, відвідини, мовчанка, тіканина*.

У варіантних парах *змовка – змова, погонка – погоння* менш уживаними є іменники з суфіксом **-к(а)**, оскільки вони стали сприйматися вже як застарілі форми.

Більш складні й різноманітні взаємини існують між багатозначними спільнокореновими іменниками. Крім функціонально-стилістичних відмінностей, різниця між парами полісемічних абстрактів полягає “у кількості лексико-семантичних варіантів, їх місці й ролі в семантичних структурах слів” [Грещук 1977:30]. Наприклад, віддієслівні іменники *виклад* і *викладання* пов'язані між собою через лексико-семантичні варіанти

значення “письмова чи усна розповідь, передача яких-небудь фактів, матеріалів”. Проте, якщо для іменника *виклад* – це головне значення, то в семантичній структурі іменника *викладання* воно є вторинним.

Співвідношення може існувати й між паралельними утвореннями, одне з яких є однозначним, а інше – полісемічним, як-от у варіантній парі *косіння* – *косовиця*. Слово *косіння* має значення “процес зрізання та збирання трави, збіжжя”, лексема ж *косовиця* є багатозначною: 1) “косіння та збирання трави, збіжжя”; 2) “час, коли косять та збирають траву”. Спільне для співвідносних утворень значення в полісемічному слові може бути головним, так і похідним.

Отже, девербативні іменники, зберігаючи значення твірного дієслова, можуть відрізнятися як частотою вживання, сферою використання, так і семантичною структурою.

Література

Городенська 2000: Городенська, К. Г. Синтаксичні засади категорійного словотвору [Текст] / К. Г. Городенська // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту. Серія: Філологія. – 2000. – С. 130-136.

Горпинич 1999: Горпинич, В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Навч. посібник для студентів філол. спец. вищих закладів освіти [Текст] / В. О. Горпинич. – К.: Вища школа, 1999. – 208 с.

Грещук 1977: Грещук, В. В. Спільнокореневі іменники на *-ість*, *-ота*, *-ина*, *-изна* у сучасній українській мові [Текст] / В. В. Грещук // Мовознавство. – 1977. – №2. – С.27-32.

Кияк 1993: Кияк, Т.Р. Прагматичні аспекти стандартизації української термінології [Текст] / Т. Р. Кияк // Мовознавство. – 1993. – №1. – С. 35-38.

Муромцева 1985: Муромцева, О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. [Текст] / О. Г. Муромцева. – Харків: Вид-во при Харків. держ. ун-ті видавничого об'єднання “Вища школа”, 1985. – 152 с.

Олексенко 2005: Олексенко, В.П. Словотвірні категорії іменника: Монографія [Текст] / В. П. Олексенко. – Херсон: Айлант, 2005. – 336 с.

Русская грамматика 1980 (I): Русская граматика [Текст]. – М.: Наука, 1980. – Т.1. – 783 с.

Словотвір 1979: Словотвір сучасної української літературної мови [Текст]. – К.: Наукова думка, 1979. – 405 с.

В работе определен круг формантов, принимающих участие в образовании отглагольных существительных, описана функционально-семантическая дистрибуция транспозиционных словообразовательных формантов, выявлены основные закономерности и тенденции развития подсистемы отглагольных существительных с опредмеченным значением действия в современном украинском языке.

Ключевые слова: семантическая дистрибуция, словообразовательная категория опредмеченного действия, словообразовательный тип, формант, лексико-словообразовательное значение.

The number of formants which take part in verbal nouns formation is defined in the paper. The functional and semantic distribution of transpositional word-building formants is described. The main regularities and tendencies of verbal nouns' development with object meaning in the modern Ukrainian language are revealed.

Keywords: semantic distribution, word-formation category of object action, word-formation type, formant, lexical and word-formation meaning.

Надійшла до редакції 17 вересня 2010 року.

Оксана Меркулова

ББК 81.2 Укр-923

УДК 81'373.611(09)

ІМЕННИКИ З КОНФІКСОМ ПО-...-J(A) В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті подано опис розвитку дериваційних можливостей та схарактеризовано рівень продуктивності іменникового конфікса по-...-j(a), простежено динаміку функціонування лексико-словотвірних типів, утворених за допомогою аналізованого форманта, на різних етапах історії української мови.

Ключові слова: конфікс, формант, праслов'янська мова, давня руськоукраїнська мова, середньоукраїнська мова, нова українська мова.

Актуальність теми. Конфіксальні іменникові деривати з двокомпонентною морфемою **по-...-j(a)** в українському мовознавстві аналізувалися в межах студій над розвитком та функціонуванням лексико-словотвірних груп конфіксальної підсистеми українського субстантива від праслов'янського періоду [Меркулова 2006: 162-168] до середньо- та новоукраїнської мови [Меркулова 2000: 112-113; Меркулова 2007: 270-274; Воропай: 1998: 8-18; Воропай 2001]. Однак окремих робіт, у яких би був поданий опис історії становлення цього досить продуктивного іменникового афікса, а також досліджений розвиток його